

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 89–107
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 89–107
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.89-107>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(438+560)«1620/1621»:355.4

© Валерій Степанков* (Кам'янець-Подільський)
© Віталій Степанков** (Кам'янець-Подільський)

ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1620–1621 РОКІВ: МІФИ Й ІСТОРИЧНА ДІЙСНІСТЬ

В українській та польській історіографії XIX–початку XXI ст. зроблено чимало у реконструкції панорами подій, відомих як польсько-турецька (Хотинська) війна 1620–1621 рр. чи 1621 року. Макромасштабність їхнього перебігу і впливу на подальшу історичну долю країн Центрально-Східної Європи (особливо Речі Посполитої та Османської імперії) породили у колі дослідників не тільки розмаїття міркувань і дискусій, але й формування міфів як непорушних істин для пересічних читачів. Внаслідок цього у свідомості останніх часто утверджуються недостовірні/спотворені уявлення про ті чи інші сторони цієї події. І доводиться констатувати той невтішний факт, що проблема виявлення, розкриття змісту та спростування міфологем польсько-турецької війни не ставала предметом спеціального дослідження. Опосередковано висвітлення деяких її аспектів торкалися у своїх працях А. Бєджицька, Б. Боднарюк, Т. Григор'єва, Я. Качмарчик, В. Лах, Ю. Макар, Я. Паєвській, П. Сас, В. Степанков, С. Хойнецький та ін.

Враховуючи це, автори статті зробили спробу, проаналізувавши історіографічний спадок науковців і найгрунтовніші з джерел, виявити найважливіші з-поміж них і, з'ясувавши сутність, спростувати претензії на наукову достовірність. Відразу ж відзначимо, що вони аж ніяк не претендують на доконечну істину і свою мету вбачають у приверненні уваги істориків до необхідності поглибленого вивчення названих міфологем для уникнення породжених ними неточностей, сумнівних і недостовірних суджень, оцінок і висновків. Назвемо їх. Так, чи не визначальною з-поміж них є міфологізація «тріумфу польської зброї» під Хотином у польській історіографії й «Хотинської перемоги» як «порятунку» Польщі, України й країн Західної Європи від «турецького поневолення», її епохальну значимість для європейської історії та «бойове побратинство» народів Речі Посполитої – у радянській і сучасній українській. У зв'язку з чим вимальовано образ Порти як затятого агресора, а Речі Посполитої, – позбавленої експансіонізму щодо Придунайських князівств «миролюбивої» жертви, захисниці європейських цінностей. В силу такої позиції витворився міф про початок війни не з початку Цецорської кампанії польської армії 1620 р., а з часу походу Османа II. Наступним міфом в українській історіографії є витворення негативного образу гетьмана Я. Бородавки на тлі ідеалізації П. Сагайдачного. У свою чергу в польській історіографії спостерігається затушування ключової ролі козацтва у Хотинській битві.

* д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Doctor of History, Professor, the Head of the Department of World History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University.

orcid.org/0000-0003-2963-6726

e-mail: stepankovk@gmail.com

** к.і.н., старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

PhD in History, Senior Lecturer, Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University.

orcid.org/0000-0002-5497-9344

e-mail: stepankov.vitalii@kpmu.edu.ua

Отже, критичний аналіз перелічених міфів сприятиме об'єктивнішому відображенню згаданої події у науковій літературі.

Ключові слова: міф, польсько-турецька війна 1620–1621 рр., історіографія, Хотинська перемога, агресія, Річ Посполита, Османська імперія.

Valerii Stepankov (Kamianets-Podilskyi)

Vitalii Stepankov (Kamianets-Podilskyi)

THE POLISH-TURKISH WAR OF 1620–1621: MYTHS AND HISTORICAL REALITY

Abstract. The subject of the investigation is created by historiography, prospects of the Polish-Turkish war in its diversity of existing concepts; the major event in it turns out to be the Battle of Khotyn.

The topic of the article is the study of existing myths, generated by worldviews of the authors, traditional heredity of theoretic-methodological principles of knowledge of the historical process, which used their own sympathies and antipathies, the dominant ideology in society, which distorted the reality of the causes of the war and its course. The aim of the research is, on the basis of the analysis of the sources and scientific achievements of scientists, to determine the main myths of the Polish-Turkish War, the content of each and to argue their unreliability. The methodological principles of the research are first principles of historicism, objectivity, and systematicity; theoretical findings of neo-positivism, the school of «The Annals» and the «new political history». Problematic-chronological, historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic methods, as well as methods of rational reconstruction of the text and historical-cultural attribution are used.

Results. It is established the mythologization of the «triumph of Polish weapons» near Khotyn that began with the sacralization of this event in the breve of Pope Gregory XV in 1621 and 1623. The 10th of October (the next after the conclusion of the Treaty of Khotyn, when the Turkish army left its positions) was announced by them as a holiday in honor of Mary the Mother of God and the patron saints of Poland as a sign of victory. Thus, the spiritual matrix of its perception by Polish society and researchers was laid for centuries. In Ukrainian historiography, the cult of majesty of Khotyn began to form in the mid-50s of the 20th century. In Polish and Ukrainian historiographies, in spite of historical reality, the leading myths were about Porto as a brutal aggressor, who sought to «enslave» Poland and Ukraine, reach the Baltics, unite with Protestants, and defeat Austria. Simultaneously, the myth about the Polish-Lithuanian Commonwealth as a peaceful state, devoid of imperial plans to defeat Turkey and establish protection over the Danube principalities was also formed. In its turn it formed the basis for the emergence of the myth about the beginning of war not by the Polish army's intervention in Porto in the autumn of 1620 (Tsetsor campaign) and its defeat, but by the Turkish army's counterattack in the summer of 1621. The mythology of reticence or negative assessment of Borodavka's activity, which played a decisive role in the formation of a powerful Cossack (Ukrainian) army, providing it with proper weapons, provant and food, and timely arrival in Khotyn, is wrong. Most Polish historians, contrary to the truth, continue to hide the key role of the Cossacks in the Battle of Khotyn, putting the Polish-Lithuanian army in the forefront. Last, perhaps most common, myth about the brilliant victory of the Commonwealth army over the Turkish invaders is as unsubstantiated as the previous ones.

Conclusions. The abovementioned myths, created during the 19–20th centuries, in Ukrainian and Polish historiographies, significantly distort the historical reality of the causes of the Polish-Turkish war, its initiator, the date of the beginning, the consequences of the Battle of Khotyn and its historical significance. Their disproof will contribute to the reconstruction of a more truthful (adequate reality) of this significant event in Central and Eastern Europe.

Keywords: Polish-Turkish war; Poland, Turkey, troops, Tsetsor campaign, Battle of Khotyn, historiography, myth.

Постановка наукової проблеми та її значення. Не викликає сумнівів той факт, що історіографічна спадщина вивчення польсько-турецької війни 1620–1621 рр. є чималою і цілком задовільно відтворює її образ. Сказане не означає, що не існує важливих проблем, які вимагають свого спеціального дослідження. До них належить і вивчення сформованої науковцями низки міфів, які

істотно спотворюють сутність значної кількості її подій, не дозволяють їх об'єктивно оцінити. Тому спростування існуючих міфологем має важливе наукове значення, бо дозволяє реконструювати адекватнішу панораму причин виникнення війни, її перебіг, наслідки та значення для країн Центрально-Східної Європи.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Відзначимо, що науковці безпосередньо не займалися її вивченням, а тому відсутні праці, в яких би вона висвітлювалася. Вони торкалися тільки з'ясування (переважно опосередковано) окремих аспектів досліджуваної нами проблеми. Так, А. Беджицька й Я. Качмарчик об'єктивно оцінили діяльність Я. Бородавки та роль козацтва у Хотинській битві, хоча вважали, що вона завершилася перемогою Речі Посполитої.¹ Б. Боднарюк та І. Сандуляк звернули увагу на суттєвий вплив «християнських світоглядних орієнтирів і відповідних морально-етичних канонів» та «ціннісних характеристик Схід-Захід» на трактування істориками польсько-турецького конфлікту.² Аналіз Т. Григор'євою процедури укладення польсько-турецького миру після Хотинської битви дав їй підставу зробити висновок про «сумнів у перевазі Речі Посполитої станом на початок переговорів».³ В. Лях і С. Хойнецький висловили ряд слушних міркувань щодо перебігу війни, включаючи похід Війська Запорозького під Хотин та високу боєздатність його піхоти, котра «найбільший тягар битви ... винесла на своїх плечах».⁴ Ю. Макар, з'ясовуючи історіографію «Хотинської війни 1621 року», відзначив негативний вплив ідеологічного чинника на висвітлення радянськими дослідниками означеної проблеми; при цьому позитивно оцінив доробок М. Алекберлі.⁵ На переконання Я. Паєвського, погрожували війною «турки, але розпочали її поляки, вторгнувшись до Молдавії», а під Хотиним спостерігалось «польсько-козацьке побратимство по зброї в оборонній війні проти Туреччини».⁶ П. Сас у фундаментальній монографії «Хотинська війна 1621 року» аргументовано спростував ряд аспектів названих і не згаданих нами міфів.⁷ В.[С.] Степанков одним із перших зосередив увагу на необхідності спростування міфів про польсько-турецьку війну, які викривляють її реальні події.⁸

Формулювання мети та завдань статті. Мета дослідження – на основі аналізу джерел і наукових здобутків учених виявити основні міфи польсько-турецької війни, зміст кожного з них та аргументувати їх недостовірність. Для її досягнення потрібно розв'язати наступні завдання: охарактеризувати особливості міфологізації у польській та українській історіографії, визначити причини загострення польсько-турецьких відносин у кінці XVI – перші десятиріччя XVII ст., що зумовили військове зіткнення між державами; довести, що саме Цецорська кампанія поляків восени 1620 р. започаткувала масштабну війну між ними; повернути борг справедливості в оцінці діяльності Я. Бородавки і показати безпідставність трактування Хотинської битви як блискучої перемоги Речі Посполитої.

Виклад основного матеріалу. Історіографічна спадщина вивчення цієї епохальної події в історії Центрально-Східної Європи відзначається багатством змісту й різноманітністю концептуальних підходів. Її аналіз дозволяє стверджувати про сформування польськими й українськими науковцями ряду міфологем про причини, хід, наслідки й історичне значення результатів Хотинської битви. Майже всі вони виникли у польському інтелектуальному середовищі XVII–XIX ст. на основі утвердженого у свідомості суспільства культу Хотинської перемоги й становили собою вельми цілісний та емоційно-яскравий образ вчиненого жовнірами подвигу. Польська дослідниця Е. Торуй, вивчаючи видатний епічний твір Вацлава Потоцького – поему «Війна Хотинська» (написана 1670 р. і вперше опублікована 1850 р.), виокремила кілька джерел міфологізації Хотина. По-перше, це акт сакралізації «тріумфу польської зброї над потугою турецького цезаря Османа II...», здійснений на прохання польських короля Сигізмунда III, примаса та єпископату, Папою Григорієм XV у бреве «*Victoriarum gloriam*» (кінець 1621 р.) та бреве «*Decet Romanum Pontificum*» (23.06.2023 р.). Останнє проголошувало на прийдешні часи день 10 жовтня 1621 р. всепольським святом на честь Марії Богородиці й усіх святих покровителів Польщі у знак відзначення Хотинської перемоги. По-друге, показ її епохальної міжнародної значущості, бо «...звитяга, здобута самопожертвою польського жовніра, рятувала християнський світ від пожежі страхітливої війни й усувала привид турецької неволі». По-третє, у важких умовах «...нових нещасть, які обрушувалися на Вітчизну, Хотин ставав неначе символом воєнних можливостей, об'єднаних, як тоді, сил народу...».⁹

Вони й творили матрицю духовно-інтелектуального сприйняття битви в історичній пам'яті поляків, що визначала зміст ціннісних орієнтирів авторів щоденників, спогадів, хронік, праць

істориків, художньої літератури упродовж століть. Основними їх міфами стали витворення образу Порти як традиційного агресора; зображення Речі Посполитої, позбавленої експансіоністських планів і політики стосовно Порти, що стала об'єктом нападу з боку останньої; трактування Цецорської кампанії польського війська подією локального характеру, а не початком польсько-турецької війни 1620–1621 рр.; воєнні дії 1621 р. ініціювала Туреччина, а не Річ Посполита; затушовування ключової ролі козацтва у перебігу Хотинської битви та здобуття поляками у ній тріумфальної перемоги, що зупинила експансію Османів. Сказане аж ніяк не означає, що всі польські історики незмінно дотримуються їх у своїх працях. Йдеться про інше – наявність факту існування згаданих міфологем у польській історіографії загалом.

На відміну від Польщі, Україна упродовж XVII – 80-х рр. XX ст. (за винятком 1917–1920 рр.) не мала своєї державності, а тому її громадськість й інтелектуальна еліта розглядали Хотинську епопею виключно через призму участі у ній козацтва й діяльності П. Сагайдачного. Сама ж козацька старшина, котра взяла у ній участь, трактувала її під кутом зору боротьби «з ворогами святого Хреста» та захисту «Вітчизни – Речі Посполитої».¹⁰ Сучасник подій, автор Львівського літопису, констатував, що «за допомогою божією а за старанням козацьким» королевич Владислав і Сагайдачний «отримали звиязтво великое».¹¹ У козацьких літописах С. Величка й Г. Граб'янки також не спостерігається її міфологізації, а цілком слушно відзначається провідна роль козацтва у здобутті перемоги над ворогами «християн».¹² Але вже помічаємо її окремі складники в працях істориків другої половини XIX – першої половини XX ст.: виокремлення постійної агресивності Порти проти християнської Речі Посполитої, ігнорування значимості Цецорської кампанії у вибуху війни, ідеалізація П. Сагайдачного і замовчування ролі Я. Бородавки у Хотинській кампанії, звеличення Хотинської перемоги («блискуча перемога» тощо).¹³ Водночас І. Крип'якевич чи не першим з українських дослідників висловив міркування, що ця війна «не довела до нічиєї перемоги».¹⁴

З другої половини 50-х рр. формується кілька міфологем польсько-турецької війни (дослідження М. Алекберлі, В. Голобуцького, Н. Рашби та ін. авторів): проголошення завоювання і поневолення України нарівні з Польщею з метою загарбницького походу «турецьких агресорів» Османа II, аби у такий спосіб «відкрити собі дорогу до Руської держави й до Західної Європи»; справедливий і визвольний характер боротьби народів України й Польщі; глорифікація Хотинської перемоги як «нечуваної поразки Туреччини та її васалів», що «потрясла імперію до її основ»; приниження боєздатності польського війська та її ролі у зупиненні наступу османів і татар; класовий підхід у висвітленні взаємин П. Сагайдачного та Я. Бородавки.¹⁵

На жаль, новітня українська історіографія, за винятком робіт В. Брехуненка й П. Саса, обходить мовчанкою дослідження найважливіших проблем польсько-турецької війни. Переважають праці у кращому випадку науково-популярного різновиду, у гіршому – наукоподібного кітчу реферативного характеру, що набули поширення на шпальтах газет, у виступах учасників наукових конференцій (особливо присвячених відзначенню ювілейних дат) і сторінках публікацій відповідних матеріалів, обумовлених не потягом до оприлюднення результатів дослідження, а формальною потребою (часто для наукових звітів) фіксації участі у роботі конференцій та кількості публікацій. В силу цього замість того, щоб потрохи спростовувати уже існуючі міфи, окремі з них утверджуються й породжуються нові. Так, доконечною істиною продовжують сприйматися міфи про іманентну агресивність Порти, що прагнула «поставити на коліна Польщу, ліквідувати козацтво і завоювати Україну»; «уявити їх», продовжити похід далі «на Північ – через Німеччину до Балтики, а потім до інших країн Західної Європи» й приступити до завоювання «всієї Центральної Європи»; замовчування завойовницьких намірів Речі Посполитої; врятування козацтвом «при Хотині від національної катастрофи не тільки» народу України, але й польського; ідеалізація постаті П. Сагайдачного; «польсько-українське братство» («бойове побратимство українського, польського і литовського народів») під Хотиним та ін.¹⁶

Відзначимо принагідно масштабність наукового доробку П. Саса, котрий вперше в українській та зарубіжній історіографії реконструював об'єктивну панораму «Хотинської війни» 1621 р. і зробив істотний крок уперед у спростуванні існуючих міфів.¹⁷ Попри науково-популярний характер праці В. Брехуненка про участь Війська Запорозького у воєнних діях 1621 р., він уникнув спокуси повторення більшості міфів.¹⁸ Постає запитання: чому в українській і польській історіографії так

майстерно вимальований образ Османської імперії як зятятого ворога не тільки Польщі й України, але й інших християнських країн? Відповідь на нього дали Б. Боднарюк й І. Сандуляк, на думку котрих «...дослідники XIX ст. у більшості випадків трактували означений польсько-турецький конфлікт з позицій виключно християнських світоглядних орієнтирів і відповідних морально-етичних канонів. Грунтуючись саме на цих об'єктивних цивілізаційно-релігійних та духовно-ментальних розбіжностях християнства й ісламу, вони певною мірою виправдовували превентивну «необхідність» Польського королівства напасти на Османську імперію. Європоцентричний підхід як методологічна домінанта і релевантний сутнісний критерій визначив, таким чином, вектор подальших аксіологічних оцінок, який залишався в історіографічному вимірі традиційним (з точки зору дидактичних засад) практично до початку нинішнього XXI століття.

Превалюючий дослідницький дидактизм в межах ціннісних характеристик Схід-Захід у свою чергу породив стійкий елемент односторонності у сприйнятті, осмисленні й наукових трактуваннях фактологічного матеріалу, що стосується згадуваної Хотинської війни 1620–1621 рр.».¹⁹

Тепер для нас важливо з'ясувати, чи справді з кінця XVI ст. і до завершення першого двадцятиріччя XVII ст. Туреччина проводила «міфологізовану» агресивну політику стосовно Речі Посполитої?

На переконання чи не найкращого знавця історії польсько-турецьких відносин XVII ст. Д. Колодзейчика, з наявних у нього даних (на час публікації монографії про Кам'янецький єялет у 1994 р.) впливало б, що «турки не мали жодних підстав політичних, стратегічних, а ні господарських до завдання удару по Речі Посполитій. Що ж привело до того, що в XVII ст. дійшло до зіткнення?

Перший безпосередній польсько-турецький конфлікт за Яна Ольбрахта вибухнув з приводу польського втручання в Молдавію. У кінці XVI ст. молдавські плани підняв канцлер Ян Замойський».²⁰ Затиснута між двома потужними ворогами на Заході – Австрією, а на Сході – Іраном, – з якими вона вела війни відповідно у 1593–1606 та 1617–1618 рр., Османська імперія не мала ні військових сил, ні фінансово-економічних ресурсів для розв'язання третьої широкомасштабної війни на Півночі з Річчю Посполитою. Навпаки, вона явно уникала йти на загострення відносин з нею. Це тонко вловив канцлер і великий гетьман Я. Замойський, котрий на початку 90-х рр. XVI ст., «намагаючись використати невдоволення волохів і молдаван, вирішив назначити на трони наддунайських держав приязними і одночасно залежними від Польщі господарями... У середині 1592 р. обидва трони зайняли покірні Речі Посполитій володарі».²¹ І саме під її мілітарно-політичним тиском султан змушений був погодитися на укладення 1598 р. договору з нею, статті якого передбачали встановлення спільного володіння (кондомініуму) Молдовою і Валахією. Його вдалося позбутися лише 1607 р. підписанням нового договору, що вже не передбачав права польського короля Сигізмунда III втручатися у призначення спадкоємців тронів, однак султан зобов'язувався зводити на них осіб доброзичливих до Польщі.²²

Ці відносини почали помітно погіршуватися з початку другого десятиріччя XVII ст., і не через агресивні плани Стамбула щодо Варшави. Визначальними виявилися наступні фактори: втручання польських магнатських угруповань та лісовчиків (не без підтримки королівського двору) у внутрішні справи Придунайських князівств (1612, 1616 та 1619 рр.); проавстрійська політика Сигізмунда III та його оточення, що стала особливо помітною після укладення 1613 р. перемир'я з Австрією, яка намагалася зіштовхнути Річ Посполиту з Портою; щорічні напади Війська Запорозького на турецьке узбережжя й флот, а також татарських чамбулів на річпосполитські (українські) землі. Потужні козацькі виправи 1616 р. ледь не призвели до воєнного конфлікту між державами. На щастя, головнокомандувачі обох армій проявили стриманість, розпочали переговори й 23 вересня 1617 р. уклали Бушанську угоду. Вона передбачала зобов'язання Польщі припинити морські й сухопутні походи козаків (відповідно Туреччини – вторгнення татар), не втручатися у внутрішні справи Молдови, Валахії й Семиграддя, повернути Молдові Хотин тощо. У травні 1619 р. підписали новий договір, який підтверджував статті попереднього.²³

Джерела не засвідчують підготовки Стамбулом у 1619–1620 рр. війни з Варшавою, хоча з лютого 1618 р. на троні перебував 14-річний Осман II, котрого традиційно зображують зятим ворогом Польщі. Як на наш погляд, ним він став тільки після Цецорської кампанії польського війська і не без впливу войовничих настроїв великого візіря Алі-паші.²⁴ Щоправда, польський посол Г. Отвіновський, котрого неприязно зустрів останній, упродовж 1620 р. неодноразово

інформував короля і сенаторів про наростання загрози з боку Порти й неминучість війни з нею. Зокрема, стверджував, що вже «у липні 1620 р. султан вирушив до Адріанополя розпочати воєнні приготування проти Польщі», що було явною неправдою. Поділяємо припущення тих дослідників, котрі не без підстав підозрювали його в некритичному сприйнятті отримуваної інформації від австрійського посла Молларта, зацікавленого у спалаху польсько-турецького конфлікту.²⁵

Відзначаючи агресивність намірів султана, дослідники, як правило, посилаються лише на два джерела (інших, вочевидь, не виявили): лист Османа II від 26 серпня 1620 р. (дата року 1619-го є помилковою) до Сигізмунда III та зміст розмови восени 1621 р. турецького посла Ф. Кантакузена з московським патріархом Філаретом. Перше з них поширювалося ймовірно у різних копіях, а відтак існували відмінності у смислових відтінках змісту. Так, польський історик Ф. Суvara наводить з нього наступну цитату: «...Краків, столицю твою, візьму без найменшого милосердя... землю твою потопчу, християнського Бога твого і віру викореню і більш того священників ? (poświęconech) твоїх кінями розривати буду».²⁶ В своєму епічному творі кінця 20-х рр. XVII ст. вірменський історик Кам'янця-Подільського Говганнес Каменаци «Історія Хотинської війни»²⁷ подає цей сюжет трохи інакше: «Будьте наготові, бо я піду на вас і країну, в якій ви проживаєте, піддам вогню. Я зруйную ваші церкви, розіб'ю горезвісний дерев'яний хрест, на шию вашим священникам надягну ярмо, зроблю їх полоненими мого народу...».²⁸ Спільними для них є яскраво виражена антихристиянська спрямованість, яка передбачала у разі завоювання Польщі ліквідацію Церкви і винищення духовенства. Саме ці погрози нагтовхують на думку про його можливий фальсифікат, бо ніде турки на захоплених землях не вдавалися до подібних масових акцій.

Щодо змісту заяви турецького дипломата про те, що Осман II, добившись перемоги, «хоче полонити всю польську землю»²⁹, то варто пам'ятати наступне: вона була зроблена уже під час Хотинської кампанії султана і не може слугувати свідченням наявності у нього такого плану у 1619–1620 рр. Поширена ж в історіографії інформація про його наміри дійти до Прибалтики, об'єднатися з німецькими протестантами і спільно розгромити Габсбургів породжена чутками і не підтверджується достовірними джерелами.³⁰ Не випадково П. Сас не використав її, розглядаючи військові плани Османа II.³¹ І беззастережним є той факт, що на час вторгнення 10-тисячної польської армії, очолюваної канцлером і великим коронним гетьманом С. Жулкевським, у вересні 1620 р. (Цецорська кампанія) на терени Молдови, Туреччина не була підготовленою до війни з Річчю Посполитою.³² Отже, немає жодних підстав для тверджень про наявність агресивної політики Порти щодо Польщі до кінця 1620 р. Інше питання, що внаслідок нападу поляків, вона з кінця 1620 р. розпочала активну підготовку до походу проти Речі Посполитої.

Іншим поширеним міфом як у польській, так і в українській історіографії стало приховування (затушовування) експансіоністської політики Варшави відносно Османської імперії. Вона проявлялася не тільки у прагненнях домогтися протекції над Придунайськими країнами й вийти на рубіж р. Дунай, але й у підтримці антиосманської політики Габсбургів, спрямованої на розгром Порти. При цьому вельми показовою проступає манера потрактування антиосманських діянь Польщі: навіть ті з дослідників, котрі об'єктивно подають фактологічну інформацію про них, як за помахом чарівної палички, уникають характеризувати їх проявами її агресивності.

Торкнемося з'ясування найважливіших аспектів цієї політики. Започаткував польську експансію ще у середині 90-х рр. XV ст. король Ян I Ольбрахт, котрий зробив невдалу спробу встановити протекцію над Молдовою. Помітно успішніше діяв, як уже зазначалося, канцлер Я. Замойський, який спромігся нав'язати Стамбулу у 1598 році договір про встановлення кондомініуму над Молдовою та Валахією.³³ З початку другого десятиріччя XVII ст. прояви експансіоністської політики Варшави урізноманітнюються і нарощуються. Факторами, що обумовлювали їх, стали інтриги володарів Придунайських князівств, котрі прагнули домогтися реалізації власних інтересів, граючи на суперечностях між Австрією, Річчю Посполитою та Портою; втручання очільників магнатських угруповань Польщі (часто не без підтримки офіційної Варшави) у внутрішні справи Молдови й Валахії; проавстрійська спрямованість зовнішньої політики Сигізмунда III, особливо після укладеної угоди 1613 р. з Габсбургами й намагання польської влади встановити протекцію над Придунайськими країнами.³⁴ Саме на такому сприятливому політичному ґрунті плідно приживаються і проростають ідеї молдавського єпископа Любенського й обдарованого угорського політика Г. Бетлена. В чому вони полягали? Так, перший із них у «Меморіалі» (1617 р.) королю

радив скористатися сприятливим часом для заняття Придунайських країн, звести на трони Молдови й Валахії господарів, пов'язаних родинними зв'язками з відомими польськими сановниками чи магнатами, а в Трансильванії – королевича Владислава й на цій основі посприяти утворенню «королівства Дакії» («regum Daciae») під патронатом Речі Посполитої. А татар, котрі проживали між Дунаєм і Чорноморським узбережжям, прогнати звідтіля й у місцевих фортецях розташувати залоги.³⁵

Зі свого боку, Г. Бетлен у листі до С. Жулкевського (1618 р.) намагався переконати того, що опісля завершення війни з Персією швидше всього володар Порти розпочне війну з Річчю Посполитою. Аби запобігти раптовому удару, радив канцлеру завчасно спочатку окупувати Молдову й Валахію, а пізніше Білгород і Тягинь, аби не дозволити татарам укріпитися у них. У жовтні з'явилося від нього посольство до С. Жулкевського, яке засвідчило готовність князя до проведення спільних воєнних дій проти Османів. У силу цього великий гетьман починає прихильно ставитися до ідеї розробки плану «zaszerpnego («наступального»); поширена в українській історіографії калька з польської мови «зачіпний», «зачіпна», як на наш погляд, є не зовсім вдалою для використання, бо розмиває зміст цього слова. Адже українською – «зачіпний» означає пристрій для зчеплення, зачіплювання чогонебудь, а «зачіпка» – у переносному розумінні – докори, звинувачення, привід до дій та ін.) виступу проти Туреччини».³⁶

Існував ще один подразнювальний для утвердження подібних настроїв у короля, канцлера, придворної знаті й сановників чинник – це агітація за війну проти Османської імперії утвореного рицарського ордену «Ліга християнської міліції». Зокрема, один із його засновників граф Кароль Гонзага де Невера зайнявся організацією «Хрестового походу» проти неї, і його діяльність знайшла схвалення й підтримку з боку Римського Папи, німецького імператора та монархів інших європейських країн. Восени 1618 р. він з'явився до Кракова й ознайомив сенаторів зі своїм планом, який відразу ж підтримали маршалок коронний Вольський, краківський воєвода М. Зебжидовський та ін. У листі до короля вони переконували того негайно «зайнятися справою Ліги».³⁷

Тому зовсім не випадково за таких антитурецьких настроїв частини польської еліти формується переконання у доцільності завдання превентивного удару по потенційному противнику, й великий гетьман С. Жулкевський розробляє план «наступальної війни проти Туреччини», котрий і запропонував його на розгляд сейму (21 січня – 5 березня 1619 р.). Насамперед передбачалося створення потужного війська зі 30 тис. гусар, 15 тис. аркебузирів, 15 тисяч козаків (різновиду польської середньої й легкої кінноти) та 40 (45) тис. піхотинців – всього 100-105 тис. жовнірів, призначення якої полягало у вторгненні в межі Порти. Не без підтримки володарів Молдови, Валахії й Трансильванії воно мало окупувати її територію до Дунаю, а за допомогою українських козаків оволодіти Тягинем, Білгородом і Кілією. Водночас пропонував сейму прийняти ухвалу про скликання посполитого рушення й звернутися до Папи Римського і «провідних володарів християнських» з клопотанням-проханням про надання Речі Посполитій допомоги у майбутній війні. Щоправда, більшість учасників сейму не схвалили «наступальної війни» й висловилися за продовження переговорів із султаном про збереження миру між країнами.³⁸

Однак «мілітарне угруповання» еліти, очолюване Сигізмундом III і С. Жулкевським, продовжувало таємно готуватися до нападу на Порту. У свідомість урядників, сановників, біскупів і шляхти насаджувалося переконання про неминучість нападу останньої на Польське Королівство, бо Селім II готує війну «проти держави нашої».³⁹ А 16 травня 1620 р. король звернувся з універсалами до польської і литовської шляхти готуватися до оборони від турків і татар.⁴⁰ І це при тому, що і він, і канцлер добре знали, що вторгнення останніх не відбудеться. Як підкреслював С. Жулкевський у листі до краківського каштеляна Я. Острозького, «...війна турецька в цілому не загрожує», але тут же «застеріг усіх перед нападом оттоманської сили».⁴¹ Не можна не погодитися із заувагою Д. Скорупи, що така інформація спеціально застосовувалася для внутрішнього вжитку, щоб «... виправдати в очах шляхти власну акцію у Молдавії...».⁴²

30 червня С. Жулкевський у листі до короля підтвердив свою позицію доцільності проведення «наступальної війни» у «порозумінні з християнськими володарями і перським королем».⁴³ Цілком слушним є наступне міркування П. Саса: «...остаточно упевнившись, що Османська імперія 1620 р. насправді не готова до війни з Польщею, Сигізмунд III та його близьке оточення розцінили це як зручний привід для здійснення акцій, спрямованих на те, щоб, з одного боку, підважити

геополітичні позиції Османської імперії у Наддунайських князівствах, а з іншого – політично утвердитися у цьому регіоні Речі Посполитій». А відтак уже 15 липня «так званий малий сенат схвалив інтервенцію польського війська у Молдавію (пізніше її зобразили як оборонну акцію)».⁴⁴ Зібравши понад 10-тисячне військо, великий гетьман домігся на скликаній 30 серпня у Могилів-Подільському військовій нараді прийняття ухвали про форсування Дністра і вторгнення у межі Порти. 2–3 вересня воно переправилося через ріку. Оскільки С. Жулкевський «мав намір ошелешити турків і випередити їх у Молдавії, то не чекав на зібрання великого війська...».⁴⁵ У цей час йому протистояла 1 тисяча вояків, очолюваних головнокомандувачем Іскендер-пашою, чисельність яких до середини вересня зросла, за одними даними до 10-13 тисяч, за іншими – до 19 тисяч осіб.⁴⁶ Так ось виходить, що на осінь 1620 р. саме Річ Посполита, а не Османська імперія, підготувалася до агресії й розпочала її. Тому міф про неї, як миролюбну країну стосовно останньої, є повністю безпідставним.

Серед більшості вітчизняних і польських дослідників продовжує побутувати міф про Цецорську кампанію поляків як локальну окремішню подію, майже не причетну до спалаху польсько-турецької війни. У зв'язку з цим дещо детальніше зупинимося на з'ясуванні її місця і ролі у спалаху війни. Адже вона планувалася не як локальна воєнна акція, а широкомасштабна наступальна операція із залученням потенційних союзників. Як страшив С. Жулкевський короля у листі від 20 серпня 1620 року, «або потрібно зіткнутися з турецькою заповзятістю, які хочуть над цією Річчю Посполитою й усім світом панувати, або тобі втратити королівство... Відверто скажу: якщо буде Річ Посполита, вітчизна моя мила, вдаватися до оборонних дій у своїй землі, а ще якщо посполитим рушенням, як описано під час елекції короля Генрика, захотіла б з турками вести війну, тоді нам кінець, загинемо! Якщо ж з ворогом будемо діяти і нападати на його землі, то не слід сумніватися у перемозі».⁴⁷ Відомо також, що перебуваючи на Цецорському полі, він 15–17 вересня звертався з листами до валаського господаря і Г. Бетлена, переконуючи їх з'явитися до його табору. Показово, що намагався й «нейтралізувати» кримського хана, переконуючи того «не втручатися до війни короля з султаном».⁴⁸

Важливо з'ясувати мету цього нападу на Порту. Вона полягала у досягненні кількох цілей. По-перше, взявши під контроль терени Придунайських князівств до Дунаю, перетворити їх у плацдарм для подальшого ведення воєнних дій. По-друге, раптовим ударом продемонструвати султанському двору польську силу і спонукати його до укладення вигідного миру. У разі відмови Порти від нього радив королю піти шляхом втілення у життя проекту С. Баторія, тим паче, що тепер в його підпорядкуванні перебувало багато козаків, а тому можна було переправлятися через Дунай.⁴⁹ Не виключаємо також й існування більш другорядного наміру: перешкодити султану усунути від влади пропольськи зорієнтованого молдовського господаря К. Граціані й надати допомогу Г. Бетлену у боротьбі з Австрією.⁵⁰ Відомо, що власне саме вторгнення обернулося для агресора повною катастрофою: розгромом польської армії і смертю її головнокомандувача.

Отже, масштабність операції та її задумів аж ніяк не дають найменших підстав трактувати їх локальними чи другорядними. Йшлося не про повернення/зміщення котрогось із володарів трону Придунайських країн, упровадження залоги до Хотина чи іншого прикордонного міста, воєнної провокації на зразок нападів польських підрозділів і лісовчиків у 1612, 1615–1616 та 1619 роках. Адже відбувся наступ чисельного польського війська, очолюваного першою особою після короля, канцлером і великим гетьманом Корони Польської С. Жулкевським. Не бачимо рації розглядати цю подію «...локальним, при чому, завершеним, воєнним конфліктом, який через загальну мобілізаційну неготовність Османської імперії не міг перерости у масштабне вторгнення армії Османа II на землі Речі Посполитої. Те, що Цецорська битва була не початком Хотинської війни, а лише її каталізатором, підтверджує політичний резонанс, який вона мала у Стамбулі та Варшаві. Звістка про завершення цієї битви хоч і була сприйнята у них абсолютно протилежно в емоційному плані, однак політично підштовхнула обидві столиці до дзеркальних дій, а саме – прийняття рішення про підготовку до війни».⁵¹

Не вважаємо аргументами на користь запропонованої версії як наведеного факту неспроможності турецького війська до наступальних дій (адже вона не готувалася до неї!), так і висловленого твердження про прийняття обома сторонами «рішення про підготовку до війни». В останньому випадку йшлося не про «війну» у майбутньому, адже поляки уже її розпочали, але,

майже повністю втративши армію, не мали чим надалі проводити наступ, а туркам необхідно було розпочати формування війська. Інакше кажучи, під цим поняттям розумілася підготовка до продовження воєнних дій. Цілком зрозуміло, що турецька військова еліта не могла залишити без відповіді мілітарний виклик Речі Посполитої і мала підготувати контрнаступ, для якого потрібен був час. Зі свого боку, Варшава також усвідомлювала неминучість вторгнення турків і татар, для відбиття якого треба було підготувати армію, що знову ж таки потребувало часу.

Таким чином розпочата поляками війна вступала у новий етап свого перебігу. На наш погляд, їх було три: 1-й – початковий – 2-3 вересня – 6 жовтня 1620 р., який характеризувався вступом польського війська у межі Порти, її розгромом біля Цецори і повним знищенням неподалік від Могилева-Подільського; 2-й – 7 жовтня 1620 – 2 вересня 1621 рр. – підготовка Османською імперією й Річчю Посполитою армій до вирішальної битви та їх зосередження у районі Хотина; 3-й охоплює 2 вересня – 9 жовтня – час Хотинської битви, яка не виявила переможця, й укладення мирного договору.

Наступний міф торкається оцінки ролі гетьмана Я. Бородавки у Хотинській кампанії Війська Запорозького в українській та польській історіографії, вимальованого переважно у сіро-чорних тонах. Вони особливо виразно проявляються на тлі ідеалізації постаті П. Сагайдачного, котрому приписуються у ній усі заслуги (явні й неіснуючі). Автори статті не ставлять за мету домогтися «розвінчання» його культу (особливо помітного у працях вітчизняних дослідників), оскільки, по-перше, багато у чому насправду є підстави для його творення, а по-друге, – це не предмет нашого дослідження. Мова іде зовсім про інше – спробу, хоча б частково, реконструювати більш-менш історично правдивий образ діяльності Я. Бородавки у неймовірно складних обставинах літа 1621 р. Її реалізація стала можливою лише завдяки доробку А. Беджицької, Я. Качмарчика, Л. Подгородецького, Н. Рашби та П. Саса. Спочатку висловимо кілька попередніх зауваг. По-перше, це була постать у багатьох відношеннях рівна П. Сагайдачному, яка користувалася у корпорації Війська Запорозького не меншим авторитетом. Не випадково він кілька разів у суперництві з П. Сагайдачним за булаву перемагав того.

По-друге, не заперечуючи видатної ролі останнього у відновленні православної ієрархії, у жодному випадку немає підстав при цьому применшувати важливість у цьому процесі Я. Бородавки. Адже саме після його обрання гетьманом у липні 1620 р. власне й відбувався знаменний в історії України акт висвячення київського митрополита та єпископів Православної Церкви, і саме він як очільник Війська Запорозького розпочав політичну боротьбу за його легалізацію у Речі Посполитій (на що звертав увагу П. Сас).⁵² У силу цього вважаємо суттєвою помилкою М. Грушевського протиставлення позицій обох гетьманів у національно-релігійному питанні. «Козаччина Сагайдачного, – писав він, – взяла давно церковно-національну справу за свою; вона могла вже перед тим вести серед козаччини агітацію за демонстрацією. Але козацькі головорізи Бородавки може й не брали сеї справи так до серця, і дзенькіт червінців та перспектива великої кампанії на королівській службі, добичництва і повної свободи та самоволі «на волости» під покривкою королівської служби взяли перевагу над огненними словами митрополита...». Попри те, що сам автор цих слів вважав сказане лише «здогадом»,⁵³ згодом наукова авторитетність М. Грушевського перетворила їх у своєрідне кліше негативної оцінки істориками дій гетьмана під час Хотинської кампанії.

Насправді ж все було інакше. Саме завдяки організаторському таланту Я. Бородавки було скликано над р. Мокрий Кагарлик велелюдну козацьку раду 15–17 червня (в якій взяло участь понад 50 тис. козаків), що прийняла історичну ухвалу про спільні дії з польсько-литовським військом у протистоянні турецько-татарському наступу взамін на туманні обіцянки Варшави визнати поновлену церковну ієрархію. Безперечно, йому належить заслуга сформування добре озброєної 40-тисячної армії, що складалася з досвідчених у військовій справі козаків.⁵⁴ Чомусь обходиться мовчанкою успішне розв'язання ним такої гострої проблеми, як забезпечення десятків тисяч вояків порохом, свинцем, продовольством та фуражем, і не на місяць, і не два! Домігся цього своєю рішучістю, спонукавши королівського посла Б. Обалковського погодитися, по-перше, на тимчасовий постій військових підрозділів у поселеннях, а по-друге – на постачання війська з усіх королівських, приватних і церковних маєтностей усім необхідним. Причому це робилося не стихійно, а максимально організовано. Так, Я. Бородавка розіслав усюди свої універсали «до усіх українних

маєтків, королівських і шляхетських, наказуючи давати собі коней під гармати, порох, олово і до кожного містечка надіслав реєстр, скільки чого мають йому доставити».⁵⁵

Гетьман прислухався до розпорядження Сигізмунда III, узгодженого, мабуть, з командувачем польсько-литовської армії литовським гетьманом Я. Ходкевичем, вести козацьке військо територією Молдови. Воно було слушним, бо дозволяло уникнути спустошення українських земель, поповнювати запаси продовольства і фуражу за рахунок її населення й боями затримувати похід Османа II і кримських татар. Водночас, побоюючись можливої зради поляків, обачливо домагався від нього спершу самому з військом зайняти позиції біля Хотина. Тому, переправившись 8 серпня через Дністер у районі Могилева-Подільського, зупинив просування, дратуючи цим і короля, і Я. Ходкевича, хоча останній сам розташував основні сили під Хотиним тільки 19 серпня.⁵⁶ Не поділяємо міркування Л. Подгородецького, що розіслання гетьманом підрозділів у різні райони Молдови для здобуття живності було помилковим.⁵⁷ Навпаки, цей тактичний хід дозволив не тільки поповнити запаси, але й дезорієнтувати турецьке командування щодо місцезнаходження головного козацького табору. Підтримуємо думку А. Беджицької та Я. Качмарчика, що козацьке керівництво сповна виконало поставлені перед ним завдання, включаючи «загальмування [швидкості] турецького походу для того, щоб дати армії коронній і литовській час для зосередження під Хотиним».⁵⁸ Десь із середини серпня головний козацький табір почав просуватися до місця призначення. Однак ситуація ускладнилася з появою підрозділів кримського хана й султана. Спалахнули жорстокі бої з розісланими козацькими сотнями.⁵⁹ 25 серпня татари й турки оточили козацький табір, який уже перебував за 40-50 км від Хотина десь у районі Степанівців, і 28 серпня розпочали потужний штурм, але, зазнавши великих втрат, відступили. Прорвавши оточення, ведучи бої, козаки 1 серпня приєдналися до союзників.⁶⁰

І ось тепер торкнемося з'ясування найбільш дискусійної та пекучої проблеми – доли Я. Бородавки: обставин усунення від влади, смерті й причетності до неї П. Сагайдачного. Оскільки достовірні джерела відсутні, то науковці змушені користуватися дуже суперечливою інформацією.⁶¹ Аби встановити істину, П. Сас усю її скрупульозно проаналізував й запропонував, на його погляд, найвірогіднішу версію подій. Попри окремі нюанси трактовки у різних працях шляху прибуття П. Сагайдачного до табору Я. Бородавки, її суть полягає у наступному. З'явившись 21 серпня до обозу Я. Ходкевича (перебував у складі посольства Війська Запорозького до короля), він 22 – 23 серпня під охороною двох корогв кінноти (бл. 160-180 осіб) подався на пошуки козацького війська до Степанівців, розташованого бл. 40-50 км від Хотина (місце розташування цього поселення не з'ясоване; спроба автора прив'язати цю назву до сучасного румунського міста Штефанешти, що лежить на правому боці р. Прут на відстані 105 км (по прямій) від польсько-литовського табору⁶², виглядає фантастичною). Натрапивши на турецький роз'їзд, вони були розбиті, а П. Сагайдачний, зазнавши поранення у руку і втративши коня, пішки добрався до козацького табору 25 вересня, розташованого неподалік Могилева. Цього ж дня проводиться козацька рада, котра позбавляє влади Я. Бородавку й передає булаву до його рук, котрий і привів 1 вересня козаків під Хотин. А 8 вересня, коли козаки в таборі збунтувалися через нестачу продовольства, він спрямовує їх невдоволення проти ексгетьмана, котрого, за ухвалою скликаної ради, стратили.⁶³

Вивчення джерел і літератури дало нам підстави сформулювати іншу гіпотезу перебігу цих трагічних подій. Впадає у вічі прагнення П. Саса в обох варіантах будь-що «притягнути» прибуття П. Сагайдачного до табору, що стояв біля Могилева, до 25 серпня. Чому саме до цієї дати? А тому, що саме цього дня татари й турки заблокували його й пізніше потрапити до нього не було жодного шансу. Дослідник не враховує того факту, що Могилів – по прямій від Хотина – лежав на відстані бл. 100 км, а, враховуючи рельєф місцевості, незнання ним дороги й необхідність обходити місця розташувань татарських і турецьких підрозділів, то йому після поранення увечері 22 чи 23 серпня за 10-15 км від Степанівців потрібно було пішки за 1,5-2,5 доби подолати щонайменше 80 км, що фізично неможливо. По-друге, у цей час козацького табору під Могилевом взагалі не було, бо уже перебував за 40-50 км від Хотина. Щодо цього маємо свідчення полковника М. Дорошенка, котрий, з'явившись 24 серпня у посольстві від Я. Бородавки, повідомив Я. Ходкевичу наступне: «Бородавка, його очільник, наказав проінформувати Ходкевича про дії запорожців і концентрацію їх військ біля Степанівця, 50 км від Хотина».⁶⁴ По-третє, упродовж 25 – 28 серпня козаки вели відчайдушну боротьбу з ворогом, і навіть якщо П. Сагайдачний встиг 25 серпня (швидше за все так і сталося) потрапити до їхнього табору, то в умовах битви ради б ніхто не збирав. Тому саме Я. Бородавка

упродовж 29 – 31 серпня, відбиваючи наскоки татар і турків, 1 вересня привів обоз до Хотина. Не виключаємо і варіанта, що в ці дні П. Сагайдачний теж міг приєднатися до нього.

А тому постає нове запитання: чому, коли і як він втратив владу і життя? Відповідь вбачаємо у наступному сценарію перебігу подій. П. Сас, вивчаючи хід козацької ради 15 – 17 червня, звернув увагу на бажання Б. Обалковського мати замість Я. Бородавки іншого гетьмана: «...королівський посол хотів аби замість цього непокірного гетьмана був хтось інший. Отож, королівський посол чіпляв на Я. Бородавку ярлик п'яниці і злостився, що спроби повалити чинного гетьмана зазнали краху, оскільки «за ним вся чернь». На думку Б. Обалковського, прийнятнішою кандидатурою на гетьманську посаду у Війську Запорозькому був би П. Сагайдачний».⁶⁵ Звичайно, вона нікого б не цікавила, якби не але... Але полягало в тому, що це не була власне його думка, а воля самого короля. Адже той у листі до Я. Ходкевича, написаному у червні, спонукав його домогтися усунення гетьмана від влади, «...бо поки Бородавка буде старшим, жодної послуги від них (себто козаків. – *Авт.*) РП-лита не буде мати. Зі зміною, в цілому, коли б Сагайдачного чи котрогось іншого справного взяли, могло б щось із них і вдатися».⁶⁶ Отже, найвищі достойники Речі Посполитої взяли курс на заміну гетьмана лояльним до неї П. Сагайдачним. Припускаємо, що під час перемовин з козацьким посольством у Варшаві недвозначно дали зрозуміти про її бажання бачити його гетьманом.⁶⁷ Й, вочевидь, той не заперечив.

Певна джерельна інформація наводить на думку, що П. Сагайдачний та Я. Ходкевич узгодили план дій щодо усунення від влади Я. Бородавки. Його реалізації посприяли заворушення у козацькому таборі 8 вересня, породжені невдоволенням козацтва проблемами нестачі продовольства, яке П. Сагайдачний і сам, і через своїх прихильників (а їх було чимало) зумів спрямувати проти гетьмана.⁶⁸ Щоб згасити його, Я. Ходкевич наказав схопити й ув'язнити 80 осіб: Я. Бородавку та його прихильників. За даними Ш. Старовольського (історика, письменника, секретаря Я. Ходкевича, з котрим взяв участь у подіях 1621 р. під Хотином), які міг почерпнути їх у самого річпосполитського головнокомандувача, козаки, котрі «...знову Ходкевичем тим самим, під час війни Турецької під Хотином, утримані в певних межах [лише шляхом] обезголовлення вісімдесяти з їх старшини і Вождя їх Бородавки».⁶⁹

З цього випливає, що останній зі своїми соратниками – старшинами були страчені не за ухвалою козацької ради, а за розпорядженням Я. Ходкевича, підтриманого П. Сагайдачним, котрого й обрали гетьманом замість Я. Бородавки. Якби це вбивство трапилося за ухвалою ради, то П. Сагайдачного не мучили б докори сумління до кінця його життя. Часто історики забувають, що він був глибоко і щиро віруючою людиною, а в тому, що отримана ним рана не зажила, а хвороба, зумовлена нею, посилювалася, вбачав кару Божу за вчинений гріх. І, щоб якось пом'якшити її і врятувати душу, не тільки каявся перед Богом, але перед смертю доручив комусь із близьких людей 20 квітня 1622 р. зробити «запис у пом'янику Київського Свято-Михайлівського монастиря, в якому фігурує також Я. Бородавка».⁷⁰

Так обірвалася нитка життя одного з найобдарованіших гетьманів першої половини XVII ст., котрий послідовно й рішуче обстоюючи корпоративні інтереси Війська Запорозького, не йшов, на відміну від П. Сагайдачного, на компроміси з Варшавою, яка у кінцевому підсумку й погубила його. І роль цього очільника козацтва у Хотинській кампанії давно потребує заслуженого поцінування. Вони обидва з П. Сагайдачним (кожен у її різний час) відіграли вирішальну роль у її успішному завершенні – зупиненні наступу османської армії й укладенні мирного договору. Тому звертаємося до владних структур й громадських організацій України розпочати збір коштів на спорудження пам'ятника Я. Бородавці під Хотином на місці розташування козацького табору.

Становлення у польській історіографії міфу про меншу чисельність українських козаків відносно кількості польсько-литовських жовнірів, а відповідно, якщо не замовчування їх визначальної ролі у битві, то хоча б применшування її, виглядає настільки безпідставною спробою, що не потребує скрупульозного спростування. Адже прості підрахунки наявності чисельності вояків і свідчення сучасників про найважливішу роль козацького війська у зриві подальшого наступу турків і татар відразу ж ставлять усі крапки над і. За останніми підрахунками (2021 р.) П. Саса, козацька армія, не рахуючи втрат і пахолків, на 4 вересня налічувала понад 43 тис. осіб, а з пахолками – 45-47 тис.⁷¹ Тому спроби польських істориків обмежити їхнє число 25-30-ма, не кажучи вже про 15-20 тис. осіб, позбавлені джерельної аргументації. Польсько-литовське військо нараховувало без обозних

слуг всього 25-30 тис. жовнірів, а з ними 42-43 тис. осіб.⁷² Мало хто з польських дослідників ігнорував важливу значимість участі у боях козацьких полків. Хоча трапляються випадки, коли робляться спроби замовчати її. Наприклад, відомий історик В. Маєвський, підбиваючи підсумки Хотинської битви, навіть словом не обмовився про їхній внесок у зупинці наступу турків і татар на Річ Посполиту.⁷³ Хоча сучасник подій вірменський літописець Аксент, котрий бував у хотинському таборі поляків, зазначав: «...польська армія витримала і вистояла насамперед дякуючи могутності Господа Бога і запорозьким козакам, котрі знаходилися там, у таборі, бо кожного божого дня ці козаки виходили проти невірних, пропонуючи їм битися, перемагали ворога і не давали загинути [полякам], бо, якби не було козаків, то Бог знає, яким би був результат для поляків, уже через тричотири дні»⁷⁴.

Останнім міфом, який розглянемо у статті, є міф про «блискучу перемогу» річпосполитської армії над ворогом, який міцно укоренився в українській і польській історіографії. Навіть П. Сас, котрий об'єктивно і виважено у монографії, присвяченій дослідженню «Хотинської війни», оцінив її наслідки («Те, що султан Осман II не зміг подолати сили хотинських оборонців і змушений був піти на укладення Хотинського миру, перекреслило його завойовницькі плани і фактично означало його воєнно-політичну поразку»⁷⁵), не уник їх глорифікації у книзі «Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний»: «Величезна османська армія, яку султан особисто привів під Хотин, зазнала колосальної воєнно-політичної поразки».⁷⁶ У даному випадку міфотворення зустрічаємося з історією, коли бажане, очікуване, те, що хочеться, видається за істину.

Чомусь автори міфу соромливо замовчують ініціатора початку офіційних переговорів про укладення мирного договору (ним було польське командування), їхній хід і зміст його статей. Аналіз праць істориків, у яких всі ці аспекти ґрунтовно досліджені, переконливо промовляє про інше, а саме: жодна зі сторін не трактувала іншу як таку, що зазнала поразки і капітулювала. Договір від 9 жовтня де-юре фіксував такий їх статус і характер взаємовідносин, що існували до початку війни. Зміст статей добре відомий, тому розглядати їх не бачимо сенсу.⁷⁷ Отже, Хотинська битва не виявила переможця. Враховуючи, що плани Османа II провалилися, польська сторона мала підстави вважати її наслідки для себе успішними, але не переможними. Україна не була політичним суб'єктом польсько-турецької війни, тому вони не могли мати для неї якогось позитивного значення. Згідно з договором, Річ Посполита зобов'язувалася ліквідувати Січ і козацтво, Варшава обманула Військо Запорозьке, що позитивно розгляне проблему визнання витвореної церковної ієрархії, вона навіть гадки не мала, аби, внаслідок заслуг козацтва, надати руським (українським) землям хоча б автономію в складі Корони Польської, а його соціальний статус урівняти зі шляхетським. Національно-релігійне поневолення українців у Польщі продовжувало наростати, а соціально-економічне становище посполитих було суттєво гіршим за становище православних християн у складі Османської імперії. Сама ж війна зумовила жакливе спустошення Подільського й Руського воєводств.

Висновки:

- в українській та польській історіографії сформувалися і продовжують існувати чимало міфів, які суттєво спотворюють об'єктивну картину причин польсько-турецької війни, її перебігу та наслідків. З'ясовано особливості процесів міфологізації у польській та українській історіографії;
- з'ясовано безпідставність витворення міфу про агресивну політику Османської імперії щодо Речі Посполитої у першому двадцятиріччі XVII ст.;
- доведено проведення експансіоністської політики Варшави щодо Придунайських князівств Порти й підготовки нею плану «наступальної війни» проти останньої;
- встановлено, що початком польсько-турецької війни стала Цецорська кампанія польської армії восени 1620 р.;
- Я. Бородавка відіграв важливу роль у Хотинській кампанії Війська Запорозького 1621 р.: блискуче організував і провів козацьку раду 15 – 17 червня, що прийняла ухвалу приєднатися до польського війська, аби протистояти наступу османської армії; спромігся витворити боездатну армію й виконати розпорядження короля та Я. Ходкевича щодо шляху її просування до Хотина; очолював оборону козацького табору під Хотиним включно до 8 вересня; втратив владу і життя внаслідок інтриг Варшави й Я. Ходкевича, причетним до яких виявився і П. Сагайдачний;
- Хотинська битва не виявила переможця, а відтак міф про здобуту перемогу польсько-литовського й козацького військ суттєво спотворює історичну правду.

¹ А. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie Hocińskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], in «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво», Київ, Генеза, 1998, с. 62–80.

² Б. Боднарюк, І. Сандуляк, *Наукові студії з історії Хотинської війни 1620–1621 рр. (огляд історіографії)* [Scientific studies on the history of Khotyn War of 1620–1621 (historiographical review)], in «390-річчя Хотинської битви 1621 року», Матеріали Міжн. наук. конф. (Чернівці – Хотин, 22–23 вересня 2011 р.), Чернівці, Чернівецький нац. ун-т, 2011, с. 20–29.

³ Т. Григор'єва, *Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей* [The conclusion of peace after the Battle of Khotyn (1620–1621): an attempt to reassess the reached agreements], in «Україна в Центральній-Східній Європі», вип. 9–10, Київ, Ін-т історії України НАНУ, 2010, с. 42–59.

⁴ В. Лах, С. Хойнецький, *Хотинська битва 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців* [The Battle of Khotyn September 2 – October 9, 1621: Reflections of Scholars], in «Хотинська війна 1621 року (до 380-річчя)», Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р., Чернівці, Прут, 2002, с. 116–131.

⁵ Ю. Макар, *Історіографія Хотинської війни 1621 року* [The Historiography of the Battle of Khotyn of 1621], in «Хотинська війна 1621 року (до 380-річчя)», с. 107–115.

⁶ J. Pajewski, *Wińczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich* [From the history of Polish-Turkish wars], Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 1997, s. 53–89.

⁷ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], Київ, Ін-т історії України НАН України, 2011, 520 с.

⁸ В. [С.] Степанков, *Історичне значення участі українців у польсько-турецькій війні 1620–1621 років* [The historical significance of the participation of Ukrainians in the Polish-Ottoman War (1620–21) of 1620–1621], in «Хотинська війна 1621 року (до 380-річчя)», с. 8–15; В. [С.] Степанков, *Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. в історичній долі України* [The Polish-Ottoman War of 1620–1621 in the historical destiny of Ukraine], in «390-річчя Хотинської битви 1621 року», с. 200–210.

⁹ Е. Тордж, «*Sekret «Wojny chocimskiej» Wacława Potockiego*» [«Secret of the «Battle of Khotyn» by Wacław Potocki»], (Do druku przygotował zespół W.Bryła, B. Czwońóg-Jadczyk, T. Piersiak), Lublin, Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014, s. 11–18.

¹⁰ В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак (упоряд.), *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* [Documents of the Ukrainian Cossacks of the XVI – first half of the XVII century: proclamations, correspondence, agreements, oaths], Київ, 2016, с. 212–256.

¹¹ А.О. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження* [The Lviv Chronicle and the Ostroh Chronicler. Source study], Видання друге, Київ, Видавництво «Наукова думка», 1971, с. 104.

¹² [С. Величко], *Приложение к первому тому Летописи Величка* [Appendix to the first volume of the Chronicle of Velichko], in «Летопись событий в Югозападной России в XVII-м веке», составил Самоил Величко, Киев, 1848, т. 1, с. 30–31; *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки* [The Chronicle of the Hadiach Colonel Hryhoriy Hrabianka], Київ, Т-во «Знання» України, 1992, с. 30.

¹³ В. Антонович, *Петро Сагайдачний* [Petro Sagaidachny], in «Гетьмани України. Історичні портрети», Збірник, Київ, журнал «Україна», газета «Вечірній Київ», 1991, с. 8; В. Антонович, *Про козацькі часи на Україні* [On Cossack times in Ukraine], Київ, Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1991, с. 81–82; М. Грушевський, *Історія України-Руси* [History of Ukraine-Rus], Київ, Наукова думка, 1995, т. 7, с. 438–445, 458–476; Д. Дорошенко, *Нарис історії України* [Essay on the History of Ukraine], Мюнхен, Вид-во «Дніпрова хвиля», 1966, т. 1: (До половини XVII століття), с. 201–211; А. Я. Ефименко, *Історія українського народу* [History of the Ukrainian people], Киев, «Льбидь», 1990, с. 205–207; Н. И. Костомаров, *Богдан Хмельницький* [Bohdan Khmelnytsky], Москва, «Чарли», 1994, с. 52; Н. Полонська-Василенко, *Історія України* [History of Ukraine], 2-ге видання, Київ, «Льбидь», 1993, т. 1: До середини XVII століття, С. 444; Д. І. Яворницький, *Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний* [Hetman Petro Konashevych-Sahaidachny], Дніпропетровськ, «Січ», 1991, с. 47–52.

¹⁴ І. П. Крип'якевич, *Історія України* [History of Ukraine], Львів, Вид-во «СВІТ», 1990, с. 163–165; *Історія українського війська* [History of the Ukrainian troops], Львів, Видання Івана Тиктора, 1936, с. 180–185.

¹⁵ М. А. Алекберлі, *Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков* [The struggle of the Ukrainian people against the Turkish-Tatar aggression in the second half of the XVI – first half of the XVII centuries], Київ, 2016, с. 10–11.

in the second half of the 16th – first half of the 17th centuries], Саратов, Изд-во Саратовского университета, 1961, с. 3–11, 189–219; М. А. Алекберли, *Хотинская война (1621 г.)* [The Battle of Khotyn], Черновцы, 1957, с. 3–7, 61–82, 105–116; В. А. Голобуцкий, *Запорожское казачество* [The Zaporozhian Kozakdom], Киев, Государственное изд-во политической литературы УССР, 1957, с. 172–187; Л. Підгородецький, Н. С. Рашба, *Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.)* [The defeat of the Turkish-Tatar hordes (1621)] in «Український історичний журнал», 1971, № 9, с. 131–137; Н. С. Рашба, *Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. і Росія* [The Polish-Ottoman War of 1620–1621 and Russia], in «Український історичний журнал», 1959, № 6, с. 77–89; Н. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.* [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the XVI – first quarter of the XVII century], in «Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов», Москва, Изд-во «Наука», 1984, с. 23–29; *Хотинська війна 1620–21* [The Battle of Khotyn of 1620–21], in «Радянська енциклопедія історії України», Київ, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1972, т. 4, с. 438; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], Kraków, Wyd-wo Literackie, 1979, s. 5–49, 109–137, 304–309.

¹⁶ О. Апанович, *Запорозькі козаки в Хотинській війні 1621 року* [Zaporozhean Cossacks in the Battle of Khotyn of 1621], in «О. Апанович Розповіді про запорозьких козаків», Київ, Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1991, с. 83–116; О. Апанович, *Козацтво – збройні сили України. Історичний нарис* [The Cossacks are the armed forces of Ukraine. Historical essay], Хмельницький, ПП Мельник А. А., 2010, с. 58–61; В. Ботушанський, *Хотинська битва 1621 року – визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії* [The Battle of Khotyn in 1621 is a milestone in the struggle of the Ukrainian and Polish peoples against Turkish-Tatar aggression], in «Хотинська війна 1621 року (до 380-річчя)», с. 21–22; В. Ботушанський, *Хотинська битва – визначна подія у боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії* [The Battle of Khotyn is a significant event in the struggle of the Ukrainian people against Turkish-Tatar aggression], in «390-річчя Хотинської битви 1621 року», с. 40–41; О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко, *Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний* [Hetman Petro Konashevych-Sahaidachny], Київ, Вид-во Україна, 2004, с. 70–81; О. Добржанський, С. Пивоваров, *Хотинська битва 1621 р.* [The Battle of Khotyn of 1621], in «390-річчя Хотинської битви 1621 року», с. 9–10; С. Комарницький, Д. Сагайдак, *Козацький полководець* [Cossack chieftain], Чернівці – Київ, Золоті литаври, 2005, с. 4–41; С. Комарницький, *Хотинська епопея (З історії Хотинської війни 1621 року)* [Khotyn epic (From the history of the battle of Khotyn of 1621)], Чернівці, Золоті литаври, 2000, с. 28–81; Ю. Макар, *Історіографія Хотинської війни 1621 року* [Historiography of the Battle of Khotyn of 1621], с. 107–115; П. Сас, *Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний* [The honest knight Petro Konashevych-Sahaidachny], Київ, Інститут історії України НАН України, 2012, с. 269–309; Т. Чухліб, *Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.* [Cossacks and Janissaries. Ukraine in the Christian-Muslim Wars of 1500–1700], Київ, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010, с. 90–94.

¹⁷ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [The Battle of Khotyn of 1621], 520 с.

¹⁸ В. Брехуненко, «Дивна то і неказанна мужність...». *Козаки у Хотинській війні 1621 року* [«Strange and untold courage...». Cossacks in the Battle of Khotyn of 1621], науково-популярне видання, Київ, Темпора, 2013, 120 с.

¹⁹ Б. Боднарюк, І. Сандуляк, *Наукові студії з історії Хотинської війни 1620–1621 рр. (огляд історіографії)* [Scientific Studies on the History of the Battle of Khotyn of 1620–1621 (historiographical review)], с. 20–21.

²⁰ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. ejalet Kamieniecki 1672–1699* [the Ottoman rule in Podolia Ejalet Kamieniecki 1672–1699], Warszawa, 1994, s. 48.

²¹ K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], Warszawa, Dom Wydawniczy Bellona, 2007, s. 38.

²² Н. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.* [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the 16th – first quarter of the 17th century], с. 21–23; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 6–7; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 64–66, 86–87.

²³ Н. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.* [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the 16th – first quarter of the 17th century.], с. 25–28; П. Сас, *Полководець Петро Сагайдачний* [Chieftain Petro Sahaidachny], Київ, ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014, с. 81–104; L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621 roku* [The Chocim campaign of 1621], in «Studia i materiały do historii Wojskowości», Warszawa, 1964, т. 10, cz. 2, s. 91–92; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 10–18; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], Oświęcim, 2016, s. 9–34; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 93–96; J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621 r.)* [The History of the Battle of Chosim of 1621], wydanie nowe, przejrane przez autora, Kraków, Krakowska spółka wydawnicza, 1921, s. 19–26.

²⁴ *Collectanea z dziejopisów tureckich* [Collectanea of Turkish historians], rzeczy do historii polskiej służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag, przez I.I.S. Sękowskiego, Warszawa, 1824, t. 1, s. 145.

²⁵ L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 21–22; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 110–111; J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621 r.)* [The History of the Battle of Chosim of 1621], s. 30–31.

²⁶ Цит. за: F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620], s. 55.

²⁷ О. Божко, «Хотинська війна» Гавганнеса Каменаци – важливе джерело до вивчення історії України [«The Battle of Khotyn» of Gavgannes Kamenatsi is the important source for studying History of Ukraine], in «390-річчя Хотинської битви 1621 року», с. 31–33.

²⁸ Цит. за: С. Комарницький, *Хотинська епопея (з історії Хотинської війни 1621 року)* [Khotyn epic (From the history of the battle of Khotyn of 1621)], с. 30.

²⁹ М. А. Алекберли, *Хотинская война (1621 г.)* [The Battle of Khotyn], с. 66, 69; Н. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.* [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the XVI – first quarter of the XVII century], с. 42.

³⁰ Н. С. Рашба, *Польско-турецька війна 1620–1621 pp. i Росія* [The Polish-Ottoman War of 1620–1621 and Russia], с. 81; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 58; L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621 roku* [The Chocim campaign of 1621], s. 94; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 114.

³¹ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 69–70.

³² П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 17; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 117.

³³ Н. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.* [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the XVI – first quarter of the XVII century], с. 21–23; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 6–7; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 64–67, 85–88.

³⁴ D. Skorupa, *Stosunki polsko-tatarski 1595–1623* [Polish-Tatar relations in 1595–1623], Warszawa, Wyd-wo Neriton Instytut Historii PAN, 2004, s. 166–192; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 8–14; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 86–96.

³⁵ F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 16–17.

³⁶ F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 26–27.

³⁷ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 7; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 27–28.

³⁸ *Жерела до історії України-Руси* [Sources for the History of Ukraine-Rus], Львів, 1908, т. 8, с. 207–208; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 19; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 27–31.

³⁹ *Жерела до історії України-Руси* [Sources for the History of Ukraine-Rus], Львів, 1908, т. 8, с. 212–214.

⁴⁰ F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 53.

⁴¹ L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 25.

⁴² D. Skorupa, *Stosunki polsko-tatarski 1595–1623* [Polish-Tatar relations in 1595–1623], s. 233.

⁴³ J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621 r.)* [The History of the Battle of Chosim of 1621], s. 34.

⁴⁴ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 17.

⁴⁵ З. Сперальский, *Молдавские авантюры* [Moldavian escapades], Бэлць, 2001, с. 150–151.

⁴⁶ *Collectanea z dziejopisów tureckich* [Collectanea of Turkish historians], s. 131–132; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 156.

⁴⁷ Цит. за: J. Pajewski, *Wińczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich* [From the history of Polish-Turkish wars], s. 61.

⁴⁸ F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 70–71; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 157.

⁴⁹ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 17; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 26–29; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 66–70.

- ⁵⁰ L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 26–28; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620], s. 65, 89–90, 99.
- ⁵¹ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 163.
- ⁵² В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак (упоряд.), *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* [Documents of the Ukrainian Cossacks of the XVI – first half of the XVII century: proclamations, correspondence, agreements, oaths], с. 202–205, 208–209; П. Сас, *Бородавка (Нерода) Яків (р. н. невід. – бл. 1624)* [Borodavka (Neroda) Yakiv (year of birth unknown – approximately 1624)], in «Енциклопедія історії України», Київ, Наукова думка, 2003, т. 1: (А – В), с. 350–351; П. Сас, *Витоки українського націотворення* [Sources of Ukrainian nation-building], Київ, ІУ, 2010, с. 468–484.
- ⁵³ М. Грушевський, *Історія України-Руси* [History of Ukraine-Rus], с. 461–462.
- ⁵⁴ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 134–137; A. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], s. 64–65.
- ⁵⁵ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 137; J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621 r.)* [The History of the Battle of Chosim of 1621], s. 82.
- ⁵⁶ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 138–139, 268–279, 293; A. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], s. 66; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 125–129; J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621 r.)* [The History of the Battle of Chosim of 1621], s. 109.
- ⁵⁷ L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621 roku* [The Chocim campaign of 1621], s. 124.
- ⁵⁸ A. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], s. 66.
- ⁵⁹ *Collectanea z dziejopisów tureckich* [Collectanea of Turkish historians], s. 154–156; A. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], s. 66–67.
- ⁶⁰ A. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], s. 67; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 132.
- ⁶¹ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси* [History of Ukraine-Rus], с. 470–472; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 283–290.
- ⁶² П. Сас, *Полководець Петро Сагайдачний* [Chieftain Petro Sahaidachny], с. 215–216.
- ⁶³ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 281–289.
- ⁶⁴ L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 131.
- ⁶⁵ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 137.
- ⁶⁶ H. Malewska, *Listy staropolskie z epoki Wazów* [Old Polish letters from the Vasa era], Warszawa, Państwowe Instytut Wydawniczy, 1977, s. 198.
- ⁶⁷ Z. Wójcik, *Dziki pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej* [Steppe frontier regions on fire. About Cossacks in the former Polish-Lithuanian Commonwealth], Wyd. 3, przerzane i uzupełnione, Warszawa, Wiedza Powszechna, 1968, s. 93.
- ⁶⁸ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 289.
- ⁶⁹ Цит. за: П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 286.
- ⁷⁰ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 290.
- ⁷¹ П. Сас, *Про чисельність запорозьких сил у Хотинській битві 1621 р.* [On the number of Zaporozhian forces in the Battle of Khotyn in 1621], in «XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни», Тези доповідей, Чернівці, 22–23 жовтня 1621 р. / Наук. ред. О.В. Добржанський, Чернівці, Чернівецький нац. ун-т, 2021, с. 25–30.
- ⁷² В. Лях, С. Хойнецький, *Хотинська битва 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців* [The Battle of Khotyn September 2 – October 9, 1621: Reflections of Scholars], с. 120; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 86–87; A. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], s. 68; W. Majewski, *Chocim 1621 rok* [The Battle of Chocim of 1621], in «Wojny polsko-tureckie w XVII w.», Materiały z konferencji naukowej, Kamieniec Podolski 11–15 września 2000 r., Przemyśl, 2000, s. 12–13; L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621 roku* [The Chocim campaign of 1621], s. 137–138; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 174–176.

- ⁷³ W. Majewski, *Chocim 1621 rok* [The Battle of Chocim of 1621], s. 22.
- ⁷⁴ «Каме́нецкая хроника» [«The Kamenets Chronicle»], in «Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов», с. 67.
- ⁷⁵ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 478.
- ⁷⁶ П. Сас, *Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний* [The honest knight Petro Konashevych-Sahaidachny], с. 300.
- ⁷⁷ Т. Григор'єва, *Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей* [The conclusion of peace after the Battle of Khotyn (1620–1621): an attempt to reassess the reached agreements], с. 42–47; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 425–433; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 240–257.

References

1. M. A. Alekberli, *Borba ukraïnskogo naroda protiv turetsko-tatarskoy agresii vo vtoroy polovine XVI – pervoy polovine XVII vekov* [The struggle of the Ukrainian people against the Turkish-Tatar aggression in the second half of the 16th – first half of the 17th centuries], Saratov, Izd-vo Saratovskogo universiteta, 1961, 274 s.
2. M. A. Alekberli, *Khotinskaya voyna (1621 g.)* [The Battle of Khotyn], Chernovtsy, 1957, 125 s.
3. V. Antonovych, *Petro Sahaidachnyi* [Petro Sagaidachny], in «Hetmany Ukrainy. Istorychni portrety», Zbirnyk, Kyiv, zhurnal «Ukraina», hazeta «Vechirni Kyiv», 1991, s. 25–32.
4. V. Antonovych, *Pro kozatski chasy na Ukraini* [On Cossack times in Ukraine], Kyiv, Vyd-vo khudozhnoi literatury «Dnipro», 1991, 238 s.
5. O. Apanovych, *Kozatstvo – zbroini syly Ukrainy. Istorychni narys* [The Cossacks are the armed forces of Ukraine. Historical essay], Khmelnytskyi, PP Melnyk A. A., 2010, 93 s.
6. O. Apanovych, *Zaporozki kozaky v Khotynskii viini 1621 roku* [Zaporozhean Cossacks in the Battle of Khotyn of 1621], in «O. Apanovych Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv», Kyiv, Vyd-vo khudozhnoi literatury «Dnipro», 1991, s. 83–116.
7. A. O. Bevzo, *Lvivskiy litopys i Ostrozkiy litopysets. Dzhereloznavche doslidzhennia* [The Lviv Chronicle and the Ostroh Chronicle. Source study], Vydannia druhe, Kyiv, Vydavnytstvo «Naukova dumka», 1971, 199 s.
8. A. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie Hcimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], in «Natsionalno-vyzvolna viina ukraïnskoho narodu seredyny XVII stolittia: polityka, ideolohiia, viiskove mystetstvo», Kyiv, Heneza, 1998, s. 62–80.
9. B. Bodnariuk, I. Sanduliak, *Naukovi studii z istorii Khotynskoi viiny 1620–1621 rr. (ohliad istoriohrafii)* [Scientific studies on the history of Khotyn War of 1620–1621 (historiographical review)], in «390-richchia Khotynskoi bytvy 1621 roku», Materialy Mizhnar. nauk. konf. (Chernivtsi – Khotyn, 22–23 veresnia 2011 r.), Chernivtsi, Chernivetskiy nats. un-t, 2011, s. 20–29.
10. V. Botushanskyi, *Khotynska bytva – vyznachna podiia u borotbi ukraïnskoho narodu proty turetsko-tatarskoi ahresii* [The Battle of Khotyn is a significant event in the struggle of the Ukrainian people against Turkish-Tatar aggression], in «390-richchia Khotynskoi bytvy 1621 roku», s. 40–49.
11. V. Botushanskyi, *Khotynska bytva 1621 roku – vyznachna storinka u borotbi ukraïnskoho i polskoho narodiv proty turetsko-tatarskoi ahresii* [The Battle of Khotyn in 1621 is a milestone in the struggle of the Ukrainian and Polish peoples against Turkish-Tatar aggression], in «Khotynska viina 1621 roku (do 380-richchia)», s. 21–32.
12. O. Bozhko, «Khotynska viina» *Havhannesa Kamenatsy – vazhlyve dzherelo do vyzchennia istorii Ukrainy* [«The Battle of Khotyn» of Gavhannes Kamenatsi is the important source for studying History of Ukraine], in «390-richchia Khotynskoi bytvy 1621 roku», s. 30–39.
13. V. Brekhunenko, «Dyvna to i neskazanna muzhnist...». *Kozaky u Khotynskii viini 1621 roku* [«Strange and untold courage...». Cossacks in the Battle of Khotyn of 1621], naukovo-populiarne vydannia, Kyiv, Tempora, 2013, 120 s.
14. V. Brekhunenko, O. Zaiats, Yu. Mytsyk, S. Potapenko, V. Shcherbak (uporiad.), *Dokumenty ukraïnskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universal, lystuvannia, uhody, prysiahy* [Documents of the Ukrainian Cossacks of the XVI – first half of the XVII century: proclamations, correspondence, agreements, oaths], Kyiv, 2016, 608 s.
15. T. Chukhlib, *Kozaky ta yanychary. Ukraina u khrystyiansko-musulmanskykh viinakh 1500–1700 rr.* [Cossacks and Janissaries. Ukraine in the Christian-Muslim Wars of 1500–1700], Kyiv, Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2010, 446 s.
16. *Collectanea z dziejopisów tureckich* [Collectanea of Turkish historians], rzeczy do historii polskiej służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag, przez I.I.S. Sękowskiego, Warszawa, 1824, t. 1, 248 s.

17. O. Dobrzhanskyi, S. Pyvovarov, Khotynska bytva 1621 r. [The Battle of Khotyn of 1621], in «390-richchia Khotynskoi bytvy 1621 roku», s. 9–10.
18. D. Doroshenko, Narys istorii Ukrainy [Essay on the History of Ukraine], Miunkhen, Vyd-vo «Dniprova khvyliya», 1966, t. 1: (Do polovyny XVII stolittia), 229 s.
19. A. Ya. Efimenko, Istoriya ukrainskogo naroda [History of the Ukrainian people], Kyiev, «Lybid», 1990, 512 s.
20. V. A. Golobutskiy, Zaporozhskoye kazachestvo [The Zaporozhian Kozakdom], Kyiev, Gosudarstvennoye izd-vo politicheskoy literatury USSR, 1957, 462 s.
21. M. Hrushevskiy, Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus], Kyiv, Naukova dumka, 1995, t. 7, 627 s.
22. T. Hryhorieva, Ukladennia myru pislia Khotynskoi viiny (1620–1621 rr.): sprobа pereotsinky dosiahnutykh domovlenosti [The conclusion of peace after the Battle of Khotyn (1620–1621): an attempt to reassess the reached agreements], in «Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi», vyp. 9–10, Kyiv, In-t istorii Ukrainy NANU, 2010, s. 42–59.
23. O. I. Hurzhii, V. V. Kornienko, Hetman Petro Konashevych-Sahaidachnyi [Hetman Petro Konashevych-Sahaidachny], Kyiv, Vyd-vo Ukraina, 2004, 189 s.
24. Istoriia ukrainskoho viiska [History of the Ukrainian troops], Lviv, Vydannia Ivana Tyktora, 1936, 288 s.
25. «Kamenetskaya khronika» [«The Kamenets Chronicle»], in «Osmanskaya imperiya v pervoy chetverti XVII veka. Sbornik dokumentov i materialov», s. 58–71.
26. Khotynska viina 1620–21 [The Battle of Khotyn of 1620–21], in «Radianska entsyklopediia istorii Ukrainy», Kyiv, Holovna redaktsiia Ukrainskoi Radianskoi Entsyklopedii, 1972, t. 4, s. 438.
27. D. Kołodziejczyk, Podole pod panowaniem tureckim. ejalet Kamieniecki 1672–1699 [the Ottoman rule in Podolia Ejalet Kamieniecki 1672–1699], Warszawa, 1994, 255 s.
28. S. Komarnytskyi, D. Sahaidak, Kozatskyi polkovodets [Cossack chieftain], Chernivtsi – Kyiv, Zoloti lytavry, 2005, 128 s.
29. S. Komarnytskyi, Khotynska epopeia (Z istorii Khotynskoi viiny 1621 roku) [Khotyn epic (From the history of the battle of Khotyn of 1621)], Chernivtsi, Zoloti lytavry, 2000, 208 s.
30. N. I. Kostomarov, Bogdan Khmelnytskyi [Bohdan Khmelnytsky], Moskva, «Charli», 1994, 768 s.
31. I. P. Krypiakevych, Istoriia Ukrainy [History of Ukraine], Lviv, Vyd-vo «SVIT», 1990, 520 s.
32. V. Lakh, S. Khoiynetskyi, Khotynska bytva 2 veresnia – 9 zhovtnia 1621 r.: rozдумы naukovtsiv [The Battle of Khotyn September 2 – October 9, 1621: Reflections of Scholars], in «Khotynska viina 1621 roku (do 380-richchia)», Materialy Mizhn. nauk. konf., prysviachenoi 380-richchii Khotynskoi viiny, m. Khotyn, 22 zhovtnia 2001 r., Chernivtsi, Prut, 2002, s. 116–131.
33. Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky [The Chronicle of the Hadiach Colonel Hryhoriy Hrabianka], Kyiv, T-vo «Znannia» Ukrainy, 1992, 192 s.
34. W. Majewski, Chocim 1621 rok [The Battle of Chocim of 1621], in «Wojny polsko-tureckie w XVII w.», Materiały z konferencji naukowej, Kamieniec Podolski 11–15 września 2000 r., Przemyśl, 2000, s. 9–22.
35. Iu. Makar, Istoriografia Khotynskoi viiny 1621 roku [The Historiography of the Battle of Khotyn of 1621], in «Khotynska viina 1621 roku (do 380-richchia)», s. 107–115.
36. H. Malewska, Listy staropolskie z epoki Wazów [Old Polish letters from the Vasa era], Warszawa, Państwowe Instytut Wydawniczy, 1977, 370 s.
37. J. Pajewski, Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich [From the history of Polish-Turkish wars], Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 1997, 279 s.
38. L. Pidhorodetskyi, N. S. Rashba, Rozghrom turetsko-tatarskykh polchyshech (1621 r.) [The defeat of the Turkish-Tatar hordes (1621)] in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 1971, № 9, s. 131–137.
39. L. Podhorodecki, Kampania chocimska 1621 roku [The Chocim campaign of 1621], in «Studia i materiały do historii Wojskowości», Warszawa, 1964, t. 10, cz. 2, s. 88–143.
40. L. Podhorodecki, N. Raszba, Wojna chocimska 1621 roku [The Battle of Chocim of 1621], Kraków, Wyd-wo Literackie, 1979, 343 s.: 32 il.
41. N. Polonska-Vasylenko, Istoriia Ukrainy [History of Ukraine], 2-he vydannia, Kyiv, «Lybid», 1993, t. 1: Do seredyny XVII stolittia, 640 s.
42. N. Rashba, Ocherk istorii polsko-turetskikh otnosheniy v XVI – pervoy chetverti XVII v. [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the XVI – first quarter of the XVII century], in «Osmanskaya imperiya v pervoy chetverti XVII veka. Sbornik dokumentov i materialov», Moskva, Izd-vo «Nauka», 1984, s. 14–52.
43. N. S. Rashba, Polsko-turetska viina 1620–1621 rr. i Rosiia [The Polish-Ottoman War of 1620–1621 and Russia], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 1959, № 6, s. 77–89.
44. P. Sas, Borodavka (Neroda) Yakiv (r. n. nevid. – bl. 1624) [Borodavka (Neroda) Yakiv (year of birth unknown – approximately 1624)], in «Entsyklopediia istorii Ukrainy», Kyiv, Naukova dumka, 2003, t. 1: (A – V), s. 350–351.

45. P. Sas, Chesnyi rytsar Petro Konashevych-Sahaidachnyi [The honest knight Petro Konashevych-Sahaidachnyi], Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012, 350 s.
46. P. Sas, Khotynska viina 1621 roku [Khotyn War of 1621], Kyiv, In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011, 520 s.
47. P. Sas, Polkovodets Petro Sahaidachnyi [Chieftain Petro Sahaidachnyi], Kyiv, TOV «Vydavnytstvo «KLIO»», 2014, 280 s.
48. P. Sas, Pro chyselnist zaporozkykh syl u Khotynskii bytvi 1621 r. [On the number of Zaporozhian forces in the Battle of Khotyn in 1621], in «XIII Bukovynska mizhnarodna istoryko-kraieznavcha konferentsiia, prysviachena 400-richchiu Khotynskoi viiny», Tezy dopovidei, Chernivtsi, 22–23 zhovtnia 1621 r. / Nauk. red. O.V. Dobrzhanskyi, Chernivtsi, Chernivetskyi nats. un-t, 2021, s. 25–30.
49. P. Sas, Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia [Sources of Ukrainian nation-building], Kyiv, IIU, 2010, 702 s.
50. D. Skorupa, Stosunki polsko-tatarski 1595–1623 [Polish-Tatar relations in 1595–1623], Warszawa, Wyd-wo Neriton Instytut Historii PAN, 2004, 297 s.
51. K. Śledziński, Cecora 1620 [The Battle of Cecora of 1620], Warszawa, Dom Wydawniczy Bellona, 2007, 207 s.
52. Z. Speralskiy, Moldavskiye avantyury [Moldavian escapades], Belts, 2001, 193 s.
53. V. [S.] Stepankov, Istorychne znachennia uchasti ukraintsiv u polsko-turetskii viini 1620–1621 rokiv [The historical significance of the participation of Ukrainians in the Polish-Ottoman War (1620–21) of 1620–1621], in «Khotynska viina 1621 roku (do 380-richchia)», s. 8–15.
54. V. [S.] Stepankov, Polsko-turetska viina 1620–1621 rr. v istorychnii doli Ukrainy [The Polish-Ottoman War of 1620–1621 in the historical destiny of Ukraine], in «390-richchia Khotynskoi bytvy 1621 roku», s. 200–210.
55. F. Suwara, Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r. [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], Oświęcim, 2016, 105 s.
56. E. Torój, «Sekret «Wojny chocimskiej» Wacława Potockiego» [«Secret of the «Battle of Khotyn» by Wacław Potocki»], (Do druku przygotował zespół W.Bryła, B. Czwońóg-Jadczak, T. Piersiak), Lublin, Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014, s. 11–18.
57. J. Treliak, Historia wojny chocimskiej (1621 r.) [The History of the Battle of Chosim of 1621], wydanie nowe, przejrane przez autora, Kraków, Krakowska spółka wydawnicza, 1921, 214 s.
58. Z. Wójcik, Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej [Steppe frontier regions on fire. About Cossacks in the former Polish-Lithuanian Commonwealth], Wyd. 3, przerzane i uzupełnione, Warszawa, Wiedza Powszechna, 1968, 244 s.
59. D. I. Yavornytskyi, Hetman Petro Konashevych Sahaidachnyi [Hetman Petro Konashevych-Sahaidachnyi], Dnipropetrovsk, «Sich», 1991, 70 s.
60. Zherela do istorii Ukrainy-Rusy [Sources for the History of Ukraine-Rus], Lviv, 1908, T. 8, 407 s.
61. [S. Velichko], Prilozheniye k pervomu tomu Letopisi Velichka [Appendix to the first volume of the Chronicle of Velichko], in «Letopis sobytiy v Yugozapadnoy Rossii v XVII-m veke», sostavil Samoil Velichko, Kiyev, 1848, t. 1, 11–51 s.